
UDK 81'342.4
811.161.1'34
811.161.2'34
811.163.42'34
Izvorni znanstveni rad

Milenko Popović i Rajisa Trostinska
Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu
Hrvatska

JOŠ O PERIFERNIM FONEMIMA U RUSKOM, UKRAJINSKOM I HRVATSKOM JEZIKU

SAŽETAK

Termin periferni ne upotrebljavaju svi autori. Njime su u našem članku, kao i u većine drugih autora, nazvani fonemi koji se redovito ostvaruju u "perifernim" riječima (uvijek stranoga podrijetla/ stranim riječima), zbog čega ih nema u popisu standardnih fonema nekoga jezika, pri čemu ističemo da nije riječ o glasovima koje govornici danoga jezika doživljavaju kao da su iz stranoga, nego ih posve dobro, kao i svoje standardne foneme, identificiraju, tj. čuju, razaznaju, i - kada treba, i kad god žele - reproduciraju, tj. izgovaraju, upotrebljavaju. I još ističemo da "kad god žele" znači i same, u izoliranom položaju, a ne nužno samo u sklopu riječi stranoga podrijetla/ stranim riječima. (Razumije se da "reproduciranje fonemā" znači reproduciranje njihovih fona.) Takvih "perifernih" fonema ima u svima trima navedenim jezicima - ruskom, ukrajinskom i hrvatskom - i u ovome se članku o njima raspravlja.

Ključne riječi: *periferni fonemi, ruski jezik, ukrajinski jezik, hrvatski jezik, fonološki sustavi*

Ruski jezik: [ʒ], [ʒ'], [c'], [ǯ], [ǯ'], [ɣ], [ɣ']; [y]¹

Fonema/ʒ/ (zvučni parnjak afrikate/c/) u popisu standardnih fonema ruskoga jezika (ni po "moskovskoj", ni po "lenjingradskoj" - tako je bila nazivana - fonološkoj školi) nema.

"Dakle, paradigmatički su i sintagmatski odnosi između [c] i [ʒ] takvi da ih ruski govornici ne mogu ne prihvatiti kao istu glasovnu jedinicu" (Панов, 1967:15), tj. ne mogu ih "ne prihvatiti" kao fonem/c/, jer kao mjesta pojavljivanja [ʒ] Panov navodi samo mjesta dodira (morfoloških) riječi (najčešće u fonetskoj riječi), poput: *отéу бы*, dakle "slaba" mjesta, u kojima nema izbora, u kojima - po djelovanju ruskih fonetskih zakona -/c/ mora biti [ʒ]. A taj [ʒ] - dodajemo - neupozoreni, neobaviješteni ruski govornik ne čuje, on "čuje" [c]. (Prilagodbe suglasnika unutar - morfološke - riječi, kao u imenu grada: *Потсдам*, nisu uzete u obzir.)

Kad pak navodi primjere nepalataliziranoga izgovora nekih suglasnika (koji bi inače, po svim pravilima, morali ispred [e] biti palatalizirani), na primjer u riječima: *модель, резюме, стенд, шоссе, энергия*, Panov u drugoj knjizi (1979:131) kaže:

"Sada se više ne mogu odbaciti kao dokaz riječi govoreći: one čine tanak leksički sloj. Ne, one su prodrle u običan, svakodnevni govor, postale su uobičajene za sve. A ako je tako, onda se ne može smatrati da se u ustroju riječi izbjegava spoj 'tvrđi suglasnik + [e]'."

Vraćamo se pitanju *perifernoga* fonema /ʒ/.

Govoreći o tome da su [c] i [ʒ] (isključivo) alofoni fonema /c/, Panov kao dokaz za tu tvrdnju navodi njihovu *distribuciju u standardnim* (uobičajenim, "neperifernim") *riječima*, a kao dokaz da je pojava koja *narušava opće pravilo* - ispred [e] su uvijek palatalizirani suglasnici - "prodrla u običan, svakodnevni govor" i da se ne izbjegava, navodi "*perifernu*" *riječi* (stranoga podrijetla). (Njihova "perifernost", tj. prepoznatljivo strano podrijetlo, ne isključuje - moguću - veliku učestalost upotrebe.)

Tako je Panov, zapravo, upotrijebio **dva kriterija**: *distribuciju* (pojavnost kroz raspoređenost) i *sámu činjenicu postojanja*.

Ovaj se drugi kriterij, koji predstavlja - kako je već rečeno - *normalno identifikiranje i reproduciranje*, svakako može primijeniti na [ʒ] u prezimenima, tako često upotrebljavanim, kao što su: *Орджоникидзе* (i naziv grada), *Шеварднадзе* i dr. Osim navedenih dviju riječi, u kojima se ostvaruje [ʒe], ili riječi *дзот*, u kojoj se ostvaruje [ʒo], u ruskome se "normalno" upotrebljava i imenica *дзудо*, i naziv liječilišta *Дзинтари*, i prezimena *Дзиган*, *Дзержинский*, tj. ostvaruje se i [ʒ'u], [ʒ'i], [ʒ'e] (ne pokazujemo redukciju fonema /e/).

Sada imamo pravo zaključiti: *po kriteriju distribucije* (u govoru bez upotrebe "*perifernih*" riječi) [c], [ʒ] u ruskom su standardnom jeziku alofoni fonema/c/; *po kriteriju identifikiranja/reproduciranja* (u "*perifernim*" riječima u

"jakom" položaju, u kojemu izbor postoji) [ʒ] i [ʒ'] su u ruskom standardnom jeziku foni perifernih fonema /ʒ/ i /ʒ'/.

Ni u jednoj tablici standardnih suglasničkih ruskih fonema *ne postoji fonem/c'*. Ali *postoje "periferne" riječi*: ime grada i od njega pridjev: Цюрих (Zürich), цюрихский, prezime (ukrajinsko) i od njega pridjev i ime grada: Цюрупна, цюрупинский, Цюрупинск, prezime (ukrajinsko): Коцюбинский, i dr. Po kriteriju identificiranja/ reproduciranja - u "perifernim" riječima u jakom položaju - [c'] je u ruskom standardnom jeziku *fon perifernoga fonema /c'*. Tako su u četverokutu, u kojemu je *samo jedan kut popunjen standardnim fonemom/c'*, preostala tri kuta popunjena perifernim fonemima:

/c/	-	/c'/
/ʒ/	-	/ʒ'/.

Ovakvi su četverokuti - s parovima nepalataliziranih/ palataliziranih i zvučnih/ bezzvučnih šumnika - obilježje sustava standardnih ruskih suglasničkih fonema. Ima ih šest. Samo je u jednome od njih narušen uobičajen odnos između lijevih i desnih:

/š/	-	/š':/
/ž/	-	/ž':/.

gdje je nepalataliziranome suglasničkom fonemu običnoga trajanja suprotstavljen produženi palatalizirani (sve se češće čuje produženi nepalatalizirani [ž:]).

U svim su tablicama standardnih ruskih suglasničkih fonema izvan suprotstavljenosti po nepalataliziranosti/ palataliziranosti i zvučnosti/ bezzvučnosti: /c/, /č'/ te izvan suprotstavljenosti po zvučnosti/ bezzvučnosti: /h/ -/h'/. Standardni je fonem/c/, kao što je pokazano, preko perifernih fonema ušao u obje opozicije. Standardni fonem/č'/ nije dobio opoziciju *po horizontali* - nema perifernoga nepalataliziranog fonema/č'; nije dobio opoziciju *po vertikali* - nema perifernoga palataliziranog fonema/č'/ (Na mjestima dodira riječi pojavljuju se i [č] (izrazito rjeđe) i [č'], ali to su "slaba" mjesta, u kojima je pojavljivanje ovih glasova - od "običnih" govornika i neprimijećeno - iznuđeno, što i ne dopušta da se govori o perifernim fonemima/č/ i /č'/.) Nama se međutim čini da se *po dijagonali*, danas pod utjecajem engleskoga (na primjer: джаз, джокер), pojavljuje periferni fonem:/č'/. Bezvučni/h/ -/h'/ nisu dobili opoziciju *po vertikali* - nema perifernih zvučnih fonema/γ/ -/γ'/ (premda se u izrazito "neperifernom", izrazito "ruskom" riječ-obliku, u jakoj poziciji, u *зочноду!* (= gospode!/ gospodine!) ostvaruje [γ], premda se u slabim pozicijama, i ne malo, ostvaruje [γ] i [γ']). Ovo je zanimljiva pojava: ruski govornici (standardnoga ruskog jezika, ne južnih govora) u svojoj "fonološkoj svijesti" nemaju/γ/, premda u

spomenutom riječ-obliku, u uzvicima *aza* (= aha), *ozo* (= oho) (i u još nekoliko), dakle u jakim pozicijama izrazito "ruskih" riječi, ostvaruju [ɣ], ali uvijek samo u njima, o čemu ih uz natuknice označavanjem izgovora upozoravaju jednojezični rječnici.

I dok na razmatrane suglasnike, uz neke - za interpretaciju, tj. za određivanje popisa ruskih suglasničkih fonema - nebitne razlike, gledaju i Avanesov (Аванесов, 1956:167), i Gvozdev (Гвоздев, 1967:12), i Bulanin (Буланин, 1970:62), i navedeni Panov, i *Русская грамматика I* (1982:15,79), na samoglasnik [y] (srednji, visoki, nelabijalizirani) gledanje nije jednako: za Bulanina i Gvozdeva riječ je o jednom od šest samoglasničkih fonema, u ostalim je pak navedenim djelima riječ o alofonu fonema/i/. Mi smo o tome već pisali (Popović i Trostinska, 1998:140) i rekli ono što moramo, malo drugačije, ponoviti: po kriteriju *distribucije* [i] i [y] u ruskom su standardnom jeziku *alofoni* jednoga od *pet* samoglasničkih fonema (pod naglaskom) - *fonema/ i/*; po kriteriju *identificiranja/ reproduciranja* (koji narušava stroga pravila distribucije) [y] je *fon* jednoga od *šest* samoglasničkih fonema (pod naglaskom) - *fonema/ y/*. Koliko je ta dvojnost utemeljena, pokazuje i *Русская грамматика I* (1982:17,76), na čijoj je 14. stranici opći naslov: *Фонетика. Фонология. Основные сведения об ударении. Интонация*, poslije čega se navedene teme razrađuju. Pod naslovom *Фонетика* daje se *šest samoglasnika* (гласных звуков) pod naglaskom - među njima [y]; pod naslovom *Фонология* daje se *sedam* samoglasničkih *fonema*: *pet* pod naglaskom ("jakih"), među kojima nema /y/, i *dva* izvan naglaska ("slaba"), među kojima također nema /y/, jer je [y] tretiran kao fon/ alofon fonema/ i/.

Kako su za sustav standardnih ruskih suglasničkih fonema tipični parovi nepalataliziranih/ palataliziranih, tako je za standardne ruske samoglasnike tipično da - s time u vezi, tj. u vezi sa suglasničkim okruženjem - budu više prednji (osobito ispred palataliziranih suglasnika) ili više stražnji (osobito ispred nepalataliziranih suglasnika). Ovu iznuđenu veću prednjost ili veću stražnjost "obični" ruski govornici ne "čuju", ne primjećuju, osim u jednom slučaju, u kojem svi identificiraju i mogu (svjesno) reproducirati: kada se radi o ostvarenjima: [i] i [y]. Dovoljna su za to tri dokaza: naziv filma: *Операция "ы"*, glagol (ruski lingvistički termin za tip izgovaranja nenaglašenih/ o/, a/): *ыкать* te naziv narodnog pjevača-pjesnika u Kazahstanu i Kirgiziji: *акын* (i pridjev od te imenice: *акынский*, unatoč činjenici da se u ruskome danas, za razliku od stanja u staroslavenskom i staroruskom, iza [k], [g], [h] može nalaziti upravo [i], a ne [y]). Premda se [y], mimo strogih pravila distribucije [i]/ [y], ponegdje nalazi na početku riječi (u jakom položaju) i u ne-ruskim (uglavnom geografskim) nazivima, *ne možemo* - govoreći o općeproširenoj sposobnosti ruskih govornika da identificiraju/ reproduciraju [y] - *govoriti o perifernom fonemu/ y/*, jer ta sposobnost nije nastala pod utjecajem "perifernog" leksika, niti se samo u njemu ostvaruje. To je sposobnost *iznutra*, izazvana *povijesnim razvojem* jezika, pa je [y]: *ili čudan fon fonema/ i/*, *ili fon čudna fonema/ y/*.

Ima još pojava koje "iskaču" iz standarda, kao na primjer ostvarenje [ř] u riječima *ржать* (= (h)rzati), *ржавчина* (= (h)rda) i dr., pitanje ostvarenja [ř] i [r̥] u nazivu rijeke i pridjevu *Влта́ва, влта́вский*, u nazivu grada i pridjevima *Брно́, брне́нский/ брнове́ский*, itd., ali one u jezičnoj svijesti ruskih govornika, a to znači i u njihovu jezičnom ponašanju, *nisu na razini perifernih fonema*.

Ukrajinski jezik: polupalatalizirani; produženi polupalatalizirani/ palatalizirani; [y]

Na popisu su standardnih ukrajinskih fonema i /z/, i /zʲ/, i /c/, i /ž/, i /ɣ/ (prema gledanju koje danas izrazito prevladava, nema palataliziranih parnjaka [ʒ] i [ɣʲ]).

Premda su, dakle, ruski i ukrajinski istočnoslavenski jezici, popis je perifernih fonema u njima različit, što je samo odraz nejednakih popisa standardnih fonema i nejednakosti u njihovu ponašanju u govoru. Prema istome gledanju, četverokutā standardnih ukrajinskih suglasničkih fonema, analognih onima u ruskom jeziku, ima *tri*, pri čemu je jedan, što je zaključivo iz dosada navedenog, podudaran s ruskim u kojemu su, osim standardnoga fonema/c/, tri periferna afrikatna fonema (pa nije uvršten u šest ruskih četverokuta sa standardnim fonemima). Manje je četverokuta nego u ruskom jer je manje parova nepalataliziranih/ palataliziranih (ali još uvijek toliko da je to jedno od obilježja sustava standardnih ukrajinskih suglasničkih fonema). Svoje *palatalizirane parnjake nemaju* nepalatalizirani fonemi:/b/, /p/, /m/, /v/, /f/, /ž/, /č/, /ž/, /š/, /g/, /k/, /ɣ/, /h/. Međutim, i u standardnim se ("neperifernim") ukrajinskim riječima ispred [i] ostvaruju "umekšani" foni navedenih standardnih fonema, ali - kako to kažu ukrajinski fonetičari - ne u punoj mjeri: dobivaju se *polupalatalizirani foni* navedenih *nepalataliziranih fonema* (koji nemaju palatalizirane parnjake). "Ali polumekoča svih navedenih suglasnika s fonološkoga gledišta nema nikakvu ulogu jer njihova suprotstavljenost tvrdima nije povezana s promjenom značenja riječi ili morfema, ... oni ... su samo varijante tvrdih fonema. Međutim, u riječima se stranoga podrijetla u položaju ispred [a], [u] ponekad susreću meki [bʲ], [pʲ], [vʲ], [fʲ], [mʲ], [žʲ], [čʲ], [šʲ], [ɣʲ], [kʲ], [hʲ] ... Zamjenjivanje je u njima ovih mekih tvrdima često povezano s izmjenom semantike riječi ... može i razrušiti leksičko značenje riječi ... Zato svi ti meki glasovi imaju, nema sumnje, fonološku funkciju, tj. oni su fonemi. Ali, uzimajući u obzir da su u ukrajinski jezik uneseni posuđivanjem riječi iz stranih jezika i da samo u njima funkcioniraju, ti su meki fonemi ocijenjeni kao dio njegova perifernog podsustava." (*Українська грамматика*, 1986:7.) Ovdje je, dakle, riječ o *polumekima* kao o *varijantama* tvrdih fonema ispred [i], s jedne strane, i o mekim inačicama tih istih tvrdih fonema ispred [a], [u] u riječima stranoga podrijetla kao *članovima perifernoga podsustava*, s druge.

Nešto se drugačije na to gleda u gramatici Грищенко i sur. (1997:36-37), gdje se govori *samo* o *polumekima* (напівпом'якшені), pri čemu se - kad su ispred [i] - tretiraju kao kombinatorni alofoni odgovarajućih tvrdih suglasničkih

fonema, a kada su ispred [a], [u] u riječima stranoga podrijetla - kao fonemi perifernoga podsustava. Međutim: "U odnosu prema osnovnom fonološkom sustavu ukrajinskoga jezika tretiraju se kao alofoni tvrdih fonema." Ovdje je, dakle, riječ o istima, polumekima, i ispred [i] u "standardnim" i ispred [a], [u] u "nестandardnim", "perifernim" riječima ukrajinskoga jezika, pri čemu su oni u prvome slučaju *samo varijante*, a u drugome *i varijante* odgovarajućih tvrdih fonema *i fonemi perifernoga podsustava*.

Na treći se način na tu pojavu gleda u gramatici *Сучасна укр. літ. мова* (2000:46, 50) i dalje: polumeki se foni (inače nepalataliziranih fonema) ispred [i] tretiraju kao njihove *kombinatorne* varijante, a *slično se ostvarenje* (подібна вимова) takvih fonema ispred [a], [u] u riječima "uglavnom stranoga podrijetla" (npr.: *бязь, бюст*) tretira kao njihove *pozicijske varijante*. Ovdje se, dakle, *ne uvodi pojam perifernoga podsustava*. (Riječ je o polumekima i "sličnome izgovoru", ali *ne* i o *mekima*.)

Od svih se tih stajališta - kada je u pitanju ostvarenje (izgovor) navedenih suglasničkih fonema ispred [a], [u] u riječima stranoga podrijetla (kao što su *бюджет, бюро* i dr.) - razlikuje gledanje V. Nimčuka, koji (Німчук, 2002:14-15) kaže: "Ali u tim riječima meke suglasnike izgovaraju uglavnom aktivni ukrajinsko-ruski (rusko-ukrajinski) bilingvi ili osobe koje ukrajinski jezik nisu naučile od roditelja ili djedova, jer obično svi koji su usvojili prirodan ukrajinski jezik usnene suglasnike i [pre]jotirane samoglasnike izgovaraju odvojeno, neovisno o tome radi li se o riječima iz svojega ili tuđega jezika. U općim imenicama poslije usnenih ispred jotiranih valja pisati apostrof: *б'юджет, б'юро, ...*" (koji se sada ne piše). Ovdje se, dakle, u navedenim slučajevima, u skladu s "prirodnom", tj. neporemećenom (pod utjecajem ruskoga jezika) ortoepijom standardnoga (suvremenoga) ukrajinskog jezika, ne priznaje ostvarenje ne samo mekih nego ni umekšanih fona (inače) tvrdih suglasničkih fonema, što automatski znači da *ni o kakvom perifernom podsustavu nema riječi*. (Po ukrajinskoj su grafiji slova *я, є, ю* iza slova za suglasnik "grafem i pol" (Popović i Trostinska, 1995), tj. grafem su za dani samoglasnički fonem i označitelj mekoće prethodnoga suglasničkog fonema. Ako je pak iza slova za suglasnik apostrof i poslije njega slova *я, є, ю, і*, onda su ona "dvostruki grafemi": za fonem/ j/ i dani samoglasnički fonem, a apostrof označuje - zajedno sa slovom za suglasnik ispred sebe - nepalataliziranost danoga suglasničkog fonema. Primjećujemo da se u skupovima glasova (zabilježenim na pismu) u riječima, na primjer, *м'ясо* (= meso), *п'ять* (= pet), *з'їзд* (= kongres) [mj], [pj], ([zj]) ne izgovaraju "tako odmah" jedan za drugim kao u hrvatskome u riječima, na primjer, *m'jaukati, p'jan* - među njima je, naime, u ukrajinskome jedva primjetna vremenska "zadržka".)

I dok se V. Nimčuk, kako je pokazano, razlikuje od prethodno navedenih autora time što ne smatra ortoepski ispravnim "polumeko"/ "meko" izgovaranje određenih suglasnika u *perifernim* riječima, gledanje se J. Karpenka (Карпенко, 1996:45, 46, 47) izrazito oštro razlikuje od takvoga gledanja Nimčuka. Ali, u nešto manjoj ili nešto većoj mjeri oštro, i od svih ostalih navedenih, kad kaže:

"1. Prihvati li se gledanje, što ga zastupamo, na polumekoću kao na obilježje posebnoga glasa (a ne njegove inačice) i, s time u skladu, fonema, iz toga proizlazi da opozicija po tvrdoći – mekoći (ili polumekoći) u ukrajinskome konsonantizmu ima vodeće mjesto. I tako tu imamo 21 korelativni par ..." Uz ovo je citirano mjesto na 47. stranici dana i *Tablica 2: Artikulacijska klasifikacija suglasnika*, u kojoj su navedena 44 suglasnička fonema, od kojih su 42 uključena u parove (što i znači da je riječ o 21 paru), osim dvaju: /j/ i /g/ (kose su zagrade naše). (Ovoliko parova s opozicijom po tvrdoći - mekoći, koliko ih Karpenko vidi u ukrajinskome, nema ni ruski jezik.) Karpenko, dakle, s jedne strane, uopće ne govori o nekakvom podsustavu (o *perifernim* fonemima), a s druge, ne samo da ne smatra neispravnim s gledišta ortoepije suvremenoga ukrajinskoga standardnog jezika polupalatalizirani ili palatalizirani izgovor suglasnika u *perifernim* riječima nego, suprotno, u tim suglasnicima vidi "normalne", standardne foneme toga jezika. Tako se, dobivši 44 suglasnička fonema, očito razlikuje od svih navedenih autora, koji - ovako ili onako - vide 32 suglasnička fonema: 22 nepalatalizirana i 10 palataliziranih.

Ima još jedna pojava u ostvarenju ukrajinskih suglasnika, kakvu ne poznaju ni ruski, ni hrvatski: *produženi polumeki/ meki suglasnici* - posljedica bivše *progresivne* asimilacije, iskazana u završecima imenicā srednjega roda (što su na primjer: *весілля* ([l':]) = svadba, *знання* ([n':]) = znanje, *колосья* ([s':]) = klasje, *життя* ([t':]) = život; *Запоріжжя/ Запорожжя* ([ž':]) = Zaporizžje/ Zaporožje, *обличчя* ([č':]) = lice, *затишшя* ([š':]) = zatišje, zavjetrina); malobrojnih imenica ženskoga roda (što su na primjer: *стаття* = članak, *рілья* = oranica, njiva); opće imenice i vlastitoga imena muškoga roda: *суддя* ([d':]) = sudac, *Ілля*; u završecima instrumentala jedn. imenica ženskoga roda s nultim nastavkom u nominativu jedn. (kao u primjerima: *сіллю* = solju (nominativ: *сіль*), *нічю* = noću (nominativ: *ніч*)); u oblicima prezenta glagola *лити* = lijevati, *лити* (*лю, лєш, ...*) i prostoga futura svršenih glagola dobivenih prefiksacijom glagola *лити*. (Vidi se, dakle, da je riječ o pojavi u jeziku, a nipošto o produženim suglasnicima - ostvarenjima *govora*, kao u primjerima: *з сестрою, з жінкою*, ili pak o izvedenicama dobivenim prefiksacijom, kao u primjerima: *беззубий, віддати, розжарити*, ili o stranim/ stranoga podrijetla nazivima/ imenima, kao u primjerima: *Амман, Каффа, Ніцца, Алла*.) Riječ je o produženim: [d':], [t':], [z':], [s':], [c':], [l':], [n':]; [ž':], [č':], [š':]. Glasove [ž':], [č':], [š':] *Українська грамматика* (1986:7) smatra polumekima (zato kao znak umekšanosti imaju "zarež", a ne "crticu", što je uobičajen način bilježenja polumekoće i mekoće u ukrajinskim stručnim tekstovima), ostale navedene produžene suglasnike mekima, no i jedne i druge, dakle *sve navedene produžene* tretira kao *ostvarenja dvaju fonema*. To je gledanje u ovoj gramatici primijenjeno i u opisu tvorbe imenica, pa se, na primjer, i *безлюддя* = bezljuje, i *бездоріжжя* = bespuće, i *Забайкалля* = Zabajkalje, i *Закарпаття* = Zakarpatje/ Zakarpace, i *безстрашшя* = neustrašivost, itd. (s istim su završetkom imenice: *суддя, Запоріжжя/ Запорожжя, весілля, життя, затишшя*) navode kao imenice koje se tvore pomoću sufiksa -/ j/-. Premda se u

ovoj gramatici kaže da je progresivna asimilacija, u kojoj je [j] (kao takav) prestao postojati, *davna* (staroruska/ staroukrajinska) *pojava*, u opisu se pojedinih suglasničkih fonema *ipak* navodi da su [d'] (kao *zamišljeni prvi* element produženoga [d':] - naš komentar), [t'], [z'], [s'], [c'], [l'], [n'], te [ž'], [č'], [š'] (kao *zamišljeni prvi* elementi odgovarajućih produženih suglasnika - naš komentar) *alofoni odgovarajućih tvrdih suglasničkih fonema*. (Što je autora toga dijela gramatike navelo da i [l'] u *силлю* podvede pod /l/, ne možemo odgovoriti, budući da je u nominativu: *силь*.) Prvo je, dakle, nekadašnji "jer" ([ɤ]) palatalizirao suglasnik ispred sebe, pa je onda palatalizirani suglasnik - progresivno - djelovao na sufiks [-j]-, koji je "prešao" u (još jedan) identičan, palatalizirani suglasnik.

I gramatika Грищенко i sur.. (1997:37,43) [ž':], [č':], [š':] smatra *polumekima*, u odnosu prema *mekima* (пом'якшени!), na primjer: [l':], [s':], [t':] i dr., i, također, sve produžene vidi kao *ostvarenja dvaju jednakih fonema*, pri čemu su [ž':], [č':], [š':] ostvarenja *dvaju* odgovarajućih *nepalataliziranih*, a ostali su ostvarenja *dvaju* odgovarajućih *palataliziranih*. U odjeljku o tvorbi, međutim, to gledanje nije razrađeno, tj. nije dana jasna morfemska interpretacija produženih suglasnika na kraju osnova.

Gramatika *Сучасна укр. літ. мова* (2000:35-36), navodeći današnje riječi u kojima je u *staroukrajinskom* jeziku ostvarena progresivna asimilacija sonanta [j], također, na primjer, [t':] u *життя* označuje kao meki, [č':], na primjer, u *ніччю* kao polumeki produženi suglasnik, a interpretirajući ih, također, kaže da nisu samostalni fonemi: "Obično se svaki fonem realizira u jednom glavnom ostvaraju ili jednoj od svojih varijanata, ... Dugi su (udvojeni) glasovi u suodnosu s dvama fonemima, i zato je u riječima tipa *знання, рілля, ніччю* više fonema nego glasova."(46) Na ovome mjestu nema objašnjenja kakvih dvaju fonema. Taj je odgovor izbjegnuto i u odjeljku gdje se donosi tvorba. Naime, pokazuje se što se dogodilo u *прошлости*, ali nije jasno rečeno koji fonem *данас* predstavlja *sufiks* u oblicima u čijim su završecima produženi suglasnici.

Zanimljivo je da gramatika *Сучасна укр. мова*, (2001), premda je namijenjena visokoškolskoj nastavi, ne navodi produžene suglasnike.

Danas, sa *sinkronoga* gledišta, ipak nije tako jednoznačno lako govoriti o ostvarenju *dvaju* fonema, jer je progresivna asimilacija (umjesto jotacije u hrvatskome) *već* ostvarena, i standardni ukrajinski govornik na danim mjestima *automatski* upotrebljava nužni produženi suglasnik (kao što standardni hrvatski govornik, na primjer, automatski čuje i govori: *бра́ца, гра́нје*, premda istovremeno ima i: *класје, ло́зје, ора́шје, шіпра́шје*; u ukrajinskome se takav [j] ostvaruje samo iza dvousnenih ili zubno-usnenih i [r], na primjer, iza [m] u *вим'я* (= vime), iza [v] u *здо́ров'я* (= zdravlje), iza [r] u *сузі́р'я* (= zviježde)). (O *neprepoznavanju istoga* od strane "standardnih" govornika svjedoči i ovaj mali pokus, ponovljen s nekoliko generacija studenata druge (studijske) godine rusistike prije detaljnije obrade morfemike: bili su zamoljeni da bez dužeg razmišljanja podijele na morfeme hrvatsku riječ (dakle riječ materinskoga jezika) *krilo*. Samo su dva-tri puta pojedini studenti izdvojili sufiks *-l-*, a svi ostali - njih

(ukupno) stotinjak - nisu (u toj riječi) prepoznali sufiks kojim svakodnevno stvaraju nove imenice, na primjer, *računalo*.) Na produžene se meke/ polumeke suglasnike u ukrajinskoj lingvistici nije uvijek gledalo kao na ostvarenja dvaju fonema. Kao na *monofonemna ostvarenja* (dakle, kao na posebne foneme čije je jedno od bitnih obilježja produženo trajanje) gledala je na njih još 1930. O. Kurylo (Курило), isto je gledanje ponovio i poznati ukrajinski fonetičar M. Nakonečnyj (Наконечний) 1951., i M. Ivčenko (Івченко) 1960. I po tome gledanju u suvremenome ukrajinskom standardnom jeziku postoje 44 suglasnička fonema, kao u Karpenka, samo što ovdje, osim spomenutih 32 u ostalih autora, još 12 predstavljaju produženi suglasnički fonemi (10 palataliziranih i 2 nepalatalizirana). Mišljenje je o postojanju produženih suglasničkih fonema u ukrajinskome jeziku u *Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика* 1969. odbacio P. Kostuba (Коструба), podržala ga je u tome kasnije, među ostalim, i N. Točka (Тоцька), i ono je danas, uglavnom, općeprihvaćeno. Možda bi se, pak, produžene suglasnike moglo tumačiti i kao *posebne foneme podsustava u određenim (tvorbenim) pozicijama*, tj. kao *morfofonemnu* pojavu, što bi značilo da u suodnosu mogu biti, na primjer: nepalatalizirani [s] (*ко́лос*) i palatalizirani produženi [s':] (*ко́лосся*), ili: nepalatalizirani [č] (*ніч*) i polupalatalizirani produženi [č':] (*ніччю*), ili: palatalizirani [l'] (*сі́ль*) i palatalizirani produženi [l':] (*сі́ллю*). Navedeni suodnos, prema tom gledanju, nije odnos *alofonā* jednoga fonema, nego odnos alternacije "običnoga" suglasničkog fonema i morfofonema - posebnoga fonema podsustava. Kako te posebne foneme podsustava interpretirati morfemski? U slučaju: *колос* - *колосся*, ili: *сі́ль* - *сі́ллю*, ili: *ніч* - *ніччю*, ili: *лити* - *лю* "obični" i produženi polumeki/ meki suglasnici samo su elementi korijenskih morfema. I u slučaju *Запоріжжя/ Запорожжя* [ž':] i [γ] (nekada: [g]; *porig* = prag) samo su elementi korijenskih morfema, i u slučaju *обличчя* [č':] i [c] i [k] (*обличчя*, *лице*, *лик*) samo su elementi korijenskih morfema, itd. U slučaju pak *знання* (*знати*), *життя* (*жити*) [n':], [t':] su sufiksni morfemi, itd. Nedinutim smo ostavili zanimljivo pitanje diobe navedenih ukrajinskih riječi (primjera) na slogove i ostvarivanja [i] na mjestu "starih" [e], [o] - rezultati razmatranja toga pitanja *danas nisu relevantni* za iznijeto gledanje na produžene polumeke/ meke suglasnike. (Morfofonemi u serijama, na primjer, *bog*, *bože*, *bozi* i *vuk*, *vuče*, *vuci* u suvremenome hrvatskom standardnom jeziku nisu posebni fonemi podsustava zato što se - [g], [ž], [z] i [k], [č], [c] - *slobodno* upotrebljavaju i u *svim drugim* (mogućim) *pozicijama*, kao ostvarenja suglasničkih fonema analogna i ravnopravna ostvarenjima ostalih suglasničkih fonema.)

I kako je već rečeno u vezi s ruskim suglasnicima: ima još pojava koje "iskaču" iz standarda, tako se i ovdje može upozoriti na ostvarenje [ř], kao u "neperifernim" riječima sa "starim" izgovorom bez proteze, kakav se sačuvao u govora: *рж́ати* (= rzati), *рж́а* (= rđa), pri čemu se mora istaknuti da se te riječi u ukrajinskom standardnom jeziku ostvaruju samo u varijanti: *ірж́ати*, *ірж́а*, u kojoj, dakako, nema [ř]. Također postoji pitanje ostvarenja [ɣ] i [ɣ'] u "perifernim" riječima *Влта́ва*, *Брно́*, itd., ali navedene pojave u jezičnoj svijesti

(i ukrajinskih) govornika, a to znači i u njihovu jezičnom ponašanju, *nisu na razini perifernih fonema*.

Kada je pak riječ o ukrajinskim [i] i [y], odnosno ukrajinskim samoglasničkim fonemima /i/ i/y/, od kojih se prvi, kao u ruskom, ostvaruje kao *prednji, visoki, nelabijalizirani*, a drugi, drugačije od ruskog, (najčešće) kao *prednji, sniženi visoki, nelabijalizirani*, gledanje je ukrajinskih fonologa na njihov međusobni odnos (u usporedbi s gledanjem ruskih fonologa na ruske/i/ i/y/) izrazito manje neujednačeno, ali nije jedinstveno. A pitanje je: jesu li to dva fonema, ili jedan, a ako jedan, koji mu je "predstavnički" fon, pa, dakle, je li riječ o (jednom) fonemu /i/, ili (jednom) fonemu/y/? Od ovdje navedenih ukrajinskih gramatika samo jedna - Карпенко (1996:65) - vidi samo jedan fonem:/i/.

Današnji je odnos /i/ -/y/ u ukrajinskom jeziku nastao drugačije od odnosa/i/ -/y/ u suvremenom ruskom jeziku. (Uz nešto drugačiju distribuciju, ostvarenje je današnjega ruskoga, a ne ukrajinskoga,/y/ podudarno s ostvarenjem staroga/y/.) U ukrajinskom su se jeziku "stari"/i/,/y/ izjednačili u realizaciji u "novome", tj. sadašnjem [y], dakle na mjestu dvaju "starih" fonema sada je jedan "novi" fonem, na primjer, u riječima: *книга* (= knjiga), *купити* (= kupiti), *риба* (= riba), *син* (= sin), a sadašnji je [i] (dakle fonem/i/) nastao na mjestu "jata", s jedne strane, i "starih"/e/,/o/ u slogovima koji su se zatvorili, s druge, kao, naprimjer, u riječima: *сіно* (= sijeno), *піч* (= peć, genitiv: *печі*), *кінь* (= konj, genitiv: *коня*). S ovime u vezi nalazi se i na nekim mjestima na kojima ga ne bi trebalo biti, na primjer, u nominativnom obliku *кінець* (= krâj, u genitivnom je obliku očekivano: *кінця*; o razlozima ostvarenja analoške pojave u navedenom obliku navedene riječi ovdje se ne govori). (Riječi stranoga podrijetla/ strane riječi, na primjer: *література, університет*, pri tome ne uzimamo u obzir, premda je zanimljivo pitanje kriterija upotrebe u njima slova *i* i *u*.) Navedeni se odnos, međutim, "starih"/i/ -/y/ u ukrajinskome jeziku ne može primijeniti i na nastavke u njemu, jer se u nastavcima [i] ne nalazi samo na mjestu bivšega "jata" nego - kao posljedica djelovanja analogije/ analogijā - i u dativu/ lokativu jedn. na *-ові/ -еві* imenica muškoga roda, i u genitivu jedn. imenica ženskoga roda tzv. miješanoga tipa deklinacije (kakva je, na primjer, *душа* = duša), i u genitivu/ dativu/ lokativu jedn. imenica ženskoga roda s tvrdim suglasnikom na kraju osnove i nultim nastavkom u nominativu jedn. (kakva je, na primjer, *подорож* = putovanje), i u dativu/ lokativu jedn. imenica srednjega roda tipa *лоша* (= ždrijebe)/ *орля* (= orlić), *плем'я* (= pleme); i u nominativu množ. imenica muškoga roda (kakve su, na primjer, *товариши* = drug, prijatelj, *школяр* = đak, učenik), i u nominativu/ akuzativu/ vokativu množ. imenica ženskoga roda s nastavkom/a/ u nominativu jedn. (kakva je, na primjer, *душа*), ili s nultim nastavkom (kakva je, na primjer, *подорож*). (Nisu navedene imenice s istim nastavcima - s [i] - kojima osnova u nominativu jedn. završava na meki suglasnik.) Na takav bismo "poremećaj" (bez obzira na to s koliko je slučajeva zastupljen) mogli upozoriti i u nastavcima pridjeva/ zamjenica, brojeva (odnos [y] - [i] u oblicima imperativa u vezi je s refleksom "jata").

Za /y/ se u ukrajinskom konstatira (1) da ne može biti na početku riječi i (2) da je vezan za položaj iza tvrdog suglasnika. S druge strane, /i/ može biti na početku riječi (ostvarenje se u toj poziciji [i^y] tretira kao alofon fonema /i/), jest iza mekih suglasnika, ali - kao što je navedeno - može biti i iza polumekih alofona tvrdih suglasničkih fonema (odnosno: tvrdi se suglasnički fonemi ispred [i] ostvaruju kao njihove polumeke varijante). Dakle, [i] je u suvremenom ukrajinskom jeziku "univerzalniji" i, kao što je već rečeno, u Карпенко (1996:65) su [i] i [y], s obzirom i na njihovu distribuciju, tretirani kao alofoni fonema /i/. Međutim, i to je rečeno, u svim su ostalim navedenim gramatikama [i] i [y] - po kriteriju identificiranja - reproduciranja i masovnosti upotrebe (izvan nastavaka) - tretirani kao alofoni fonemā/i/ i/y/.

I u ruskome se, kao što je pokazano, (ruski) [i] - [y] "normalno" identificiraju i reproduciraju, ali nema tako masovne upotrebe (ruskoga) [y] kao što se u ukrajinskom (izvan nastavaka) masovno upotrebljava (ukrajinski) [y], što i nas navodi na zaključak da u suvremenom ukrajinskom postoje samoglasnički fonemi: (prednji)/i/,/y/,/e/ i (stražnji)/u/,/o/,/a/, odnosno da su [i] i [y] alofoni fonema/i/ i/y/. Što se tiče ostvaraja samoglasnika na početku, na primjer u riječima: *ihii* (= inje), *ihodi* (= ponekad), *ihuuu* (= drugi, ini), slažemo se s Nimčukom da se "u dobrom ukrajinskom izgovoru" ne ostvaruje [i^y], nego [y], tj. mislimo da je *na početku navedenih riječi ostvaren fonem/y/*, što pak znači da *taj fonem može biti i na početku riječi*. (To, dalje, znači da se, iz određenih razloga, u navedenim slučajevima fonem /y/ bilježi grafemom za fonem/i/.)

Hrvatski jezik: [ɾ], [ɔ], [ŋ], [ʒ], [ə]; diftonzi

U *Povijesni pregled...* (1991:338) I. Škarić kaže: "U hrvatskom standardnom jeziku ima 30 fonema i još dva koja su slobodna stilistička: /ě/ i /r̥/", na sljedećoj se stranici navode "posebni alofonski glasnici" u nas: [i̇], [w], [v̇], [ŋ], [ś], [ž], [F], [ʒ], [ɣ], te "u našem standardnom govoru" glasnici koji su "nefonemski ili prozodijski", među kojima je [ə] (a često i [i̇]), pa zaključuje: "Ukupno, dakle, u hrvatskom standardnom govoru ima 44 opažajno i ponovljivo različitih glasnika; 30 tipičnih ostvarenja temeljnih fonema, dva tipična ostvarenja stilističkih fonema, devet alofonskih glasnika i tri nefonemska glasnika."

D. Brozović u netom navedenoj knjizi na stranici 426. ustvrđuje: "S pomoću minimalnih parova ustanovljavamo u hrvatskome književnom jeziku sedam samoglasničkih (...) i dvadeset i pet suglasničkih fonema (...)" (Škarićeva dva "slobodna stilistička" ovdje su među "temeljnim"; suglasnički su fonemi isti; "dvosložni dugi jat rijedak je stilem"), a na stranicama 399., 406. daje fonove koji predstavljaju "glasove kojima upotpunjujemo f o n e t s k i sastav hrvatskoga književnog jezika", pa tu nalazimo, osim što su ponekad nešto drugačije označeni, ostvaraje govora navedene i u Škarića, a na stranici 409. Brozović kaže da "u inventaru slogotvornih fonova hrvatskoga književnog

jezika" nalazimo još i [... ə, r̥, l̥, ŋ]. Posebno se osvrće, s jedne strane, (str. 407.) na [ə] i, s druge strane (na mnogo više mjesta), na [ʒ], za koji je karakteristična konstatacija na 407. stranici: "jedina je ozbiljna iznimka fon [ʒ]", ili na 428. stranici: "mora se i specifičan slučaj s fonom [ʒ] još jednom razmotriti".

U Težak-Babić, (1994⁹:58) prikazani su parovi ravnopravnih/ bezvučnih šumnika uz primjedbu: "... gotovo svi bezvučnici imaju svoje zvučne parove ...". U toj su tablici bez zvučnih parnjaka *f* i *h* (svi su suglasnici zapisani bez zagrada), ali je - zanimljivo je - iznad bezvučnoga *c* u okrugloj zagradi naveden njegov zvučni parnjak (*dz*) (i ovdje je on, dakle, "poseban slučaj"). Na stranici 49. prvo je rečeno: "Od zvonačnika u hrvatskim riječima samoglasničku ulogu preuzima samo *r*, i to tako da se nađe između ...", a nešto niže: "U tudicama ili posuđenicama i ostali zvonačnici mogu biti samoglasnici (*bicikl*, *monokl*, *masakr*, *Kremlj*, *njutn*), ali najčešće su to *l* i *r*."

A o vokalima na stranici 43. nalazimo: "Otvornici su: *i*, *e*, *a*, *o*, *u*, te jedan složeni otvornik - *dvoglasnik ie*, ..."

U Barić i sur. (1995:40) u vezi sa suglasnicima kaže se da "U hrvatskom književnom jeziku nekoliko je alofona koji se akustički mogu relativno lako razlikovati. To su [ŋ], [ʒ], [ɣ], [F], [š], [ž]", a na stranici 52. dana je "Tablica 2: glasovi i njihova artikulacijska svojstva", u kojoj su *ʒ*, *š*, *ž*, *ɣ*, *x*, *h*, *ɣ*; na stranici 54. je "Tablica 4: fonemi hrvatskoga književnog jezika i njihova razlikovna obilježja", u kojoj su 32 fonema - *r̥* i *ie* su u tome popisu ravnopravni, neizdvojeni, a na stranici se 55. konstatira: "Osim vokalskih samoglasnika slogotvorni su i sonantski samoglasnici [ɾ], [l̥], [ŋ], alofoni fonema/r̥/, /l̥/, /n/, rijetko [m̥], alofon fonema/m/, i nefonemski, neutralni samoglasnik [ə]", u vezi s čime su navedene imenice: *rzati*, *masakr*, *žanr*, *džentlmen*, *bicikl*, *fascikl*, *šmirgl*, *rehnšiber*, *njutn*, uzvik *hm*, te nazivi slova *bə*, *cə*, *čə*.

Na temelju rečenog o suglasničkim (kako smo ih do sada nazivali) fonemima hrvatskoga standardnog jezika, zaključujemo da i Škarić, i Brozović, i Težak-Babić, i Barić i dr. navode 25 standardnih (šumnika i neslogotvornih sonanata) +1 - slogotvorni sonant /r̥/, za Škarića: slobodni stilistički, za Brozovića i Barić, E. i dr.: standardni (ne slobodni stilistički), za Težak-Babić: nedovoljno jasno fonemski određen (po ulozi *r* "u hrvatskim riječima").

Ali osim 26 "predstavničkih" fonova, koji su poslužili pri navođenju 26 standardnih suglasničkih (ostajemo pri ovome nazivu) fonema, među "opažajno i ponovljivo različitim glasnicima" navode se i "posebni alofonski": [i̇], [w], [v̇], [ŋ], [š], [ž], [F], [ʒ], [ɣ] (u svih navedenih autora), [ɾ], [l̥], [ŋ] (nema ih u Škarića), tj. skupina u kojoj - s obzirom na to kako su određeni periferni fonemi - jedino ima smisla potražiti periferne foneme suvremenoga hrvatskoga standardnog jezika.

Za navedene suglasničke ostvaraje/ glasnike Škarić kaže da su "opažajno i ponovljivo" različiti i Barić, E. i dr. da u "hrvatskom književnom jeziku nekoliko je alofona koji se akustički mogu relativno lako razlikovati". Nama se čini, ako nije riječ o "uvježbanu", "filološkom" uhu, da ih "prosječan" govornik hrvatskoga standardnoga jezika ne može "relativno lako" razlikovati, tj. "opaziti i

ponoviti". Idemo li redom kako su netom navedeni, to se prvo tiče [i̯], za koji Škarić, među ostalim, kaže da je "vrlo ... često nefonemski" (što znači da je teško "uhvatljiv"). (Problem "uhvatljivosti"/ j/ pokazuje i glagoljsko-ćiriljska grafija, odnosno stari glagoljski i ćiriljski abecedariji, u kojima ima i po tri slova za "i".) Mislimo da su hrvatskom "prosječnom" govorniku jednako "neuhvatljivi" i [w] i [v̥]. (Danas je vrlo prošireno učenje engleskoga jezika. Hrvatski govornici koji ga uče upozoravani su na izgovor engleskoga [w], pri čemu im hrvatski [w] zapravo i ne pomaže jer, prvo: nije identičan, drugo: on je rijedak i pritom još i položajem "iznuđen".) Neuvježbani hrvatski govornici ne primjećuju ni "iznuđeni" hrvatski [ŋ] (koji je "uočljiviji" od [w]). ("Uočljiviji" je kada se na njega upozori. I u ovome slučaju ovakvo ili onakvo vladanje engleskim - bez posebnoga upozorenja - ne pridonosi "uočavanju" hrvatskoga [ŋ]. To je zato što je svaki od njih u svojem okruženju, u svojoj strukturi, što se engleski *uči* izgovarati, a hrvatski *ne*, jer nije "tipično" ostvarenje fonema/n/, a još postoji i grafijska podrška "osjećaja" da je izgovoren [n] - grafem *n*.) Što se tiče "iznuđenih" [š], [ž], jedni ih hrvatski govornici kao takve ni "ne čuju", a drugi [š], [ž] ostvaruju i na mjestima na kojima standardna ortoepska norma očekuje [š], [ž]. I "iznuđeni" su [F] i [ɣ] (preskočili smo [ʒ], o kojemu ćemo na kraju), podržavani grafemima *f* i *h*, neuvježbanu uhu "prosječnoga" hrvatskoga govornika također "neuočljivi". Zanimljivo je da se među "posebne alofonske" glasnike ubraja i [r̥], premda postoji fonem/r̥/. ("Osim vokalskih samoglasnika slogotvorni su i sonantski samoglasnici [r̥], [l̥], [ŋ], alofoni fonema/r̥/,/l̥/,/n̥/, rijetko [m̥], alofon fonema/m̥/..." - Barić i sur. (1995:55). Riječ je o distribuciji: [r̥] je "poseban alofonski" glasnik kad se nađe tamo gdje mu "normalno nije mjesto", tj. *poslije suglasnika na kraju riječi* (kao što su: *masakr*, *žanr*), riječi stranoga podrijetla/ stranih riječi, dakle na kraju *perifernih* riječi. Kako već postoji fonem/r̥/ (s naglašenim i nenaglašenim pod dužinom i ne pod dužinom fonovima), [r̥] poslije suglasnika na kraju perifernih riječi, dakle, nije poseban alofonski glasnik po posebnom "zvučanju", nego po mjestu na kojem se nalazi - po distribuciji. A može li, s obzirom na to da se ostvaruje u perifernim riječima, biti tretiran kao periferni fonem? Ne može:/r̥/ i/r̥/ u suvremenomu hrvatskomu standardnom jeziku već postoje. (Primjedba: među prezimenima u Hrvatskoj postoji i prezime Petr.) A kako tumačiti [l̥] s obzirom na, s jedne strane, u većini hrvatskih novoštokavskih govora, na primjer: [mòl̥a] = *mòlila*, [pàl̥a] = *pàlila*, [zàl̥a] = *zàlila*, i na, s druge, na primjer: *bicì[k̥]*, *Popokatepè[t̥]*, *V[ŋ̥]tava* (s kratkouzlaznim naglaskom na [ŋ̥])? Prve tri, neperiferne, riječi nameću pitanje granice sloga, odnosno diobe tih riječi na slogove; zadnje su tri primjeri perifernih riječi. I dok se još lako može dopustiti da će "prosječni" hrvatski govornik zadnjim slogom smatrati (kao zadnji slog "osjećati") u *bicikl* - [cik̥l], u *Popokatepètl* - [pèt̥l], u riječi *Vltava* (s kratkouzlaznim na [ŋ̥]) neće moći prvim slogom ne smatrati ("ne osjećati"): [v̥l̥]. Znači li to da u perifernim riječima postoji periferni fonem/l̥/? Da, ali samo okazionalno, kao povremena pojava, u pojedinim slučajevima, odnosno, drugim riječima: *ne može se dati* jednostavan/ jednoznačan *odgovor* da postoji periferni fonem/l̥/. I premda se pojavljuje kao

slogotvoran, "još manje" se može govoriti o postojanju perifernoga fonema/ŋ/. (U suvremenome hrvatskome standardnom jeziku postoji fonem/ɾ/, on na sebi može imati sva četiri naglaska i nenaglašenu dužinu, ulazi i u parove: *gřoće - Grocka*, *trō přst - trōprst*, no, i bez obzira na to, za "prosječno" je govornika hrvatskoga jezika tipični predstavnik i neslogotvornoga i slogotvornoga "r" fon [r] - bez naglaska i dužine. To više je to tako kada je riječ o "l" i "n": u hrvatskome standardnom jeziku nema slogotvornih fonema/l̥/ i/n̥/, pa oni [l̥] i [n̥] koji se okazionalno pojave u funkciji slogotvornih - uvijek (osim kratkouzlaznog u *Vltava*) bez naglaska i dužine - ne mogu biti tretirani kao periferni fonemi.) (Samoglasnički je [m̥] izrazito rijetka pojava.)

Jedini je suglasnički periferni fonem u suvremenome hrvatskome standardnome jeziku *zvučna afrikata/z/* (u Brozovića "poseban slučaj", u Težak-Babić u zagradi dodani zvučni parnjak bezvučne afrikate/c/): nju "prosječni" hrvatski govornik *normalno identificira i reproducira*, slobodno njome "barata", tj. ona ima svoje čvrsto mjesto u "fonološkoj svijesti" "prosječnoga" hrvatskog govornika. Nije, dakako, riječ o [ʒ] kao posljedici izjednačavanja po zvučnosti/bezvučnosti na mjestima dodira neperifernih riječi, koji "prosječni" hrvatski govornik - ako ga se ne upozori - i "ne čuje", nego o [ʒ] u perifernim riječima, kao što su *Ordžonikidze*, *Ševardnadze*, *Godzila* (naziv filma i glavnog "vršitelja radnje" u njemu).

Što se tiče [ə], to u suvremenome hrvatskome standardnom jeziku nije fon fonema/ə/, jer takvoga vokalskoga samoglasničkog fonema u njemu nema. To nije ni periferni fonem, jer ga nema u perifernim riječima. (U hrvatskom je razgovornom standardu vrlo prošireno nazivanje slova za suglasnike (grafema za suglasničke foneme) izgovaranjem predstavničkoga fona danoga suglasničkog fonema uz "pratnju" [ə]. S time u vezi Brozović navodi i nazivanje bivšega nogometnog kluba u Beogradu [bəsk] i njezina nogometaša [bəskovac]. Ovo nisu ostvarenja ničega "perifernog".)

U perifernim se pak riječima u hrvatskome razgovornome standardu ostvaruju diftonzi. Najčešći je [aʊ] (kao u *àuto*, *autóbus/ àutobus*, *Austrálac*), rjeđi je [eʊ] (kao u *europèid*), najrjeđi je [ou] (kao u *šou*). Ostvarenje/neostvarenje diftonga ovisi i o tempu govorenja i o tome iz kojega govora potječe "prosječni" hrvatski govornik. Da diftonzi nisu svojstveni suvremenomu hrvatskomu standardu, vidi se iz mogućnosti i njihova razdvajanja (genitiv množine od *àuto* je *äütā*) i njihova raspadanja (genitiv jednine od *šou* je *šoa*). Mislimo da se diftonzi - kao pojava u perifernim riječima - svakako mogu navoditi kao određena stvarnost govora, ali da ne mogu biti dignuti na razinu perifernih (diftonških) fonema (jer ih "prosječni" hrvatski govornik takvima i "ne primjećuje").

I na kraju:

Suvremeni standardni ruski, ukrajinski i hrvatski jezik jesu (vrlo) srodni jezici, ali s diferenciranim fonološkim sustavima, zbog čega imaju i drugačije periferne foneme, jer: periferni se fonemi pojavljuju kao "popunjavači" "praznih

mjesta" u postojećim modelima ili kao "otkrivači" novih mjesta u stvaranju novih modela odnosa među fonemima danoga jezika. A riječ je, kao što se vidi, gotovo isključivo o *konsonantima*. O perifernim se vokalima ne bi imalo što reći, tj. moglo bi se reći da ih nema, da ovu čistu sliku malo ne zamućuje pojava diftonga u perifernim riječima u hrvatskom standardnom jeziku, pri čemu je, čini nam se (u ostvarenju, u govoru, ne u fonološkoj svijesti), neupitna jedino pojava [au]. U ruskome je i ukrajinskom jeziku na tim mjestima *as* [av/ af], pa toga problema, dakle, nema.

REFERENCIJE

- Barić, E. i sur.** (1995). *Hrvatska gramatika*. Zagreb: Školska knjiga.
- Brozović, D.** (1991). Fonologija hrvatskoga književnog jezika. U R. Katičić (ur.), *Povijesni pregled, glasovi i oblici hrvatskoga književnog jezika. Nacrt za gramatiku*, 379-452. Zagreb: HAZU/ Globus.
- Popović, M., Trostinska, R.** (1995). Alograf - grafem - grafemem (i principi pravopisa hrvatskog, ruskog i ukrajinskog jezika). *Filologija* **24-25**, 291-296.
- Popović, M., Trostinska, R.** (1998). Neka tumačenja fonema u hrvatskom, ruskom i ukrajinskom jeziku. *Govor* **XV**, 2, 139-143.
- Popović, M., Trostinska, R.** (1999). O grafemu. U N. Vidmarović, K. Gadanyi (ur.), *Studia slavica savariensia*, 1, 1-20. Zagreb-Szombathely.
- Škarić, I.** (1991). Fonetika hrvatskoga književnog jezika. U R. Katičić (ur.), *Povijesni pregled, glasovi i oblici hrvatskoga književnog jezika. Nacrt za gramatiku*, 61-377. Zagreb: HAZU/ Globus.
- Škarić, I.** (1996). Što s hrvatskim standardnim refleksom dugoga staroga jata? *Govor* **XIII**, 1-2, 1-23.
- Težak, S. - Babić, S.** (1994⁹). *Gramatika hrvatskoga književnog jezika. Priručnik za osnovno jezično obrazovanje*. Zagreb: Školska knjiga.
- Аванесов, Р. И.** (1956). *Фонетика современного русского литературного языка*. Москва: МГУ.
- Буланин, Л. Л.** (1970). *Фонетика современного русского языка*. Москва: Высшая школа.
- Волох, О. Т. i dr.** (1976). *Сучасна українська літературна мова*. Київ: Вища школа.
- Гвоздев, А. Н.** (1967²). *Современный русский литературный язык, I*. Москва: Просвещение.
- Грищенко, А. П. i dr.** (1997). *Сучасна українська літературна мова*. Київ: Вища школа.
- Івченко, М. П.** (1960). *Сучасна українська літературна мова*. Київ: Вид-во Київ. ун-ту.
- Карпенко, Ю. О.** (1996). *Фонетика і фонологія сучасної української літературної мови*. Одеса: Одеський держ. ун-тет.

- Курс сучасної української літературної мови, I* (1951). За ред. Л. А. Булаховського; автор розділу М. Ф. Наконечний. Київ: Рад. школа.
- Німчук, В.** (2002). Проект змін в українському правописі. *Мовознавство. Доповіді та повідомлення на IV Міжнар. конгресі україністів* (ред. В. Німчук), 9-17. Київ: Унів. вид-во Пульсари.
- Панов, М. В.** (1967). *Русская фонетика*. Москва: Просвещение.
- Панов, М. В.** (1979). *Современный русский язык. Фонетика*. Москва: Высшая школа.
- Русская грамматика, I* (1982). АН СССР, Инст. рус. языка. Москва: Наука.
- Сучасна українська літературна мова* (2000). За ред. М. Я. Плющ. Київ: Вища школа.
- Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика* (1969). Київ: Наукова думка.
- Сучасна українська мова* (2001). За ред. О. Д. Пономарева. Київ: Либідь.
- Украинская грамматика* (1986). АН УССР, Инст. языкознания. Киев: Наукова думка.

BILJEŠKE

¹ U članku smo preuzeli transkripciju I. Škarića (1991).

Milenko Popović and Rajisa Trostinska
Faculty of Philosophy, University of Zagreb
Hrvatska

**MORE ON "PERIPHERAL" PHONEMES IN RUSSIAN, UKRAINIAN
AND CROATIAN**

SUMMARY

Not many authors use the term "peripheral". Those who do use it do not always give it the same meaning. In our article we, as do some other authors, consider phonemes to be "peripheral" when they regularly occur in "peripheral" words (always of a foreign origin), and for this reason they are not listed as standard phonemes of a certain language. It is important to stress that these are not the sounds that a speaker of a language perceives as if they belonged to a foreign language as they are easily "heard" and voiced and are as easily identified as the phonemes of their own language. These "peripheral" phonemes occur in all of these languages: Russian, Ukrainian and Croatian. They are identified and discussed in this article. These are the phonemes of a "subsystem", as they are often called, that can either enter the system of standard phonemes or forever remain on its "periphery".

Key words: *peripheral phonemes, Russian, Ukrainian, Croatian, phonological systems*
